А

І

Чудний зимовий ранок. Мільйони іскор кругом: на землі, в воздусі й на небі. Іскриться на блідо-синьому небі сонце, підносячись все вгору понад замороженим Підгір’ям. Іскриться осліпляюче-білий сніг, що грубою твердою верствою покрив землю, зарівняв борозди на полях, позасипав судолинки та рови край шляху, заповнив навіть високі а тісні береги потоку. Іскряться та миготять у воздусі дрібнесенькі снігові звіздочки, що тихо-тихо спадають на землю з безхмарого неба. Іскриться позолочений хрест на церковній бані добромильського василіанського монастиря, до котрого тепер звертаються очі многих тисяч людей. Гудуть-ревуть голосні монастирські дзвони, скликають вірних на відправу; широко несеться їх голос по околиці, перекидається з горбка на горбок, хвилею б’є о стіни великих гір Карпатських, вдирається у звори, пливе горі долинами, немов з усіх усюдів спішить згромадити вірний народ на велике духовне торжество. "До мене! До мене! До мене!" — голосять тонкими проникливими голосами два менші дзвони, а найбільший, могучий "Василь" повагом повторює своє "Гов! Гов! Гов!", від котрого бистріше в повітрі мигають снігові звіздочки, а в глибокім зворі зривається зі свого леговища під густою, снігом аж до землі пригнутою смерічкою полохлива сарна, вискакує з своєї криївки і, настороживши ушка та піднявши гарну головку, боязко озирається довкола і довго ще не може вспокоїтись.

Та, мабуть, заким ще дзвони почали свій могучий благовіст, народ був уже готовий, ба, навіть в дорозі до церкви. Ось пливуть з усіх боків пестрі купи: і бойки з околичних гір, в ходаках, з ремінними та вовняними волоками, обмотаними довкола ноги аж по коліно, в суконних холошнях і гунях, в баранячих кучмах і вишиваних сорочках, з великими скляними запонками під шиєю, і добромильські, хирівські та староміські міщани: кушнірі, дротарі та боднарі, в довгих капотах та роблених, інколи шовкових поясах, сивих кучмах на завісах та високих чоботах, і їх жінки з

множеством коралів на шиях та в великих зимових хустках, і молодіж з лицями, червоними від морозу, з сміхом на лицях і веселими жартами на устах — бо ж то м’ясниці! — "Веселий празник" — так здавна зветься нинішній храм, в день "трьох святих", а властиво в честь монастирського патрона, святого Василія Великого.

Але нині сей празник подвійно веселий. Перший раз справляє його добромильський монастир під управою нових гостей, реформаторів василіанського закону, єзуїтів. Перший раз добромильська монастирська церков стрічає той день в справді величнім, празничнім уборі. Цілий тиждень перед тим ішли приготування до нинішнього свята, і в містечку розповідались з уст до уст несосвітенні дива про ті пишноти і красоти, які на празник Василія мають відкритися очам усіх вірних. Монастирські коні звезли цілий ліс яличок; цілими возами везли свічки, масло до ламп та нарваний з-під снігу зелений барвінок: із монастирської скарбниці видобуто щонайпишніші ризи для відправи, запрошено щось трохи не двадцять околичних священиків, в самім Римі на той день виєднано стодневий відпуст, коло церкви зладжено прекрасний водотриск і ставок для водосвятія, церков всередині обвішано сукном і лампами; великий, новий, в самім Римі мальований образ святого Василія перший раз нині вкажеться народові, буде вивішений серед церкви, а потім посвячений при водотриску; десять священиків буде сповідати, а два будуть мати проповіді: один, руський, зараз по Євангелію, а другий, єзуїт, буде говорити по-польськи під церквою перед водосвятієм. Вісті ті, розуміється, були зовсім правдиві, бо йшли просто з монастиря; ширше, і голосніше, і скорше залунали вони по околиці, ніж монастирські дзвони, — тож і не диво, що зацікавлений народ з дальших сіл, а особливо з гір, вирушав ще до сходу сонця і спішив, бродячи по коліна в снігу через гори і звори, щоб тільки стати на час в Добромилі, вислухати всю відправу, висповідатися і запричаститися і за те доступити стодневного відпусту.

Відрана вже церков була в облозі. Тисячі народу товпились круг неї, тислись до дверей, клячали попід мури, били поклони на снігу, та знов душилися всередині, слухаючи всеночного і утрені. Коло сповідниць був такий стиск, що ненастанно роздавались відтам голосні крики давлених

та толочених людей. Аж десять баб з цілими кошами воскових свічечок, званих тут "офірками", розсілося в два ряди перед церквою; довго молитимуть бога за єзуїтів, бо добрий нині мають заробок: кожда свічечка довжини шести цалів а зложена з шнурка, раз умоченого в розтоплений віск, не грубша доброго стебла, продається по крейцеру, то є щонайменше вдесятеро дорожче, чим сама стоїть,— а кождий побожний християнин, ідучи в церкву на відпуст, уважає своїм обов’язком і "офірку" таку принести богу. А он в церковнім притворі, перед дверми, знов стиск. Там за двома довгими столами по обох боках дверей розсілося знов з десять молодих людей: перед кождим лист паперу і каламар, кождий пише і пише, що сили має. "За душу мого татуньця!", "За душечку моєї небіжки жінки", "За душу Івана", "За душу Федуня" — гомонить безконечна суміш голосів, а за кождим словом чути брязк мідяної або й срібної монети о величезну тацу, котрих кілька стоїть на столах під доглядом двох василіанських новаків, котрі тим тільки й заняті, що по короткім часі згортають з тих тац гроші до великих мідяних з покришкою котлів, що стоять обік них на помості. А писарі все пишуть і пишуть,— правда, не слова, а так тільки, хрестики та всякі непотрібні каракулі,— адже темний бойко і так читати не вміє! (ф. 3, № 372). . . . . .

Б

І

На ратушевім годиннику вибила п’ята, коли патер Гаудентій прокинувся. Він звечора довго не міг заснути, довго кидався на ліжку в неспокійних думах, а коли нарешті заснув, то сон його був також неспокійний. Кілька разів він зривався, говорив і кричав крізь сон, ковдра душила його, якісь страшні мари налягали на груди. Та, проте, він якраз о п’ятій збудився з давньої привички: тридцять літ він привик правильно будитися о тій годині задля ранньої монастирської молитви і тепер він ні за що в світі не міг заспати сеї години.

Він прокинувся мов збитий. Сорочка на ньому була вся мокра, серце билося живо, холодний піт краплями стояв на чолі. І в голові було пусто.

Він ані руш не міг пригадати собі, що йому снилося, але почував, що се було щось страшне.

Кілька хвиль він лежав отак з зажмуреними очима, нагадуючи, томлячися сею даремною працею, помалу збираючи розбиті, розшибані в сні свої духові сили. Його змисли розпочали свою звичайну роботу. Насамперед уші. Зразу вони не чули нічого, крім прискореного биття серця, голосного — здавалось, мов удари пожарних дзвонів. Але звільна серце почало бити повільніше, правильно, кров перестала приливати до мозку, і уші патерові почали ловити шум вітру надворі, свист бурі на розі єзуїтського костьолу, скрип залізного когутика на вежі і густий сухий шелест снігових зерен, що ними вітер кидав та сипав на закратоване вікно його келії. Потім патер відкрив очі, але в першій хвилі не бачив нічого. Темнота в його келії стояла така густа, немовби зараз перед повіками йому приставлено широкий смоляний пластир. Тільки по добрій хвилі зіньки в його очах розширилися так, що могли розпізнати квадратону, трошечки сірішу пляму — вікно, заслонене дерев’яною рулетою. Вдивляючися щосили в ту пляму, патер силкувався зорієнтуватися, де він лежить і в якім положенні; се була його слаба сторона, що ніколи в пітьмі не міг зорієнтуватися відразу, хоч би місце, де спав, було не знати яке знайоме і привичне для нього. Аж по кількох мінутах упертого думання він настільки уявив собі положення свойого ліжка і свойого тіла на ліжку, положення столика, присуненого до ліжка, і положення запалок, ліхтаря і свічки на столику, що відважився простягнути осторожно руку і дістати напомацки пачку з запалками. Діставши їх, він засвітив і тільки тепер почувся зовсім свобідним, зовсім у себе дома.

Хоча келія була не дуже обширна, та проте свічка не могла прогнати всієї пітьми, що сірими клубами стояла по кутах, павутиною звисала до стелі. В келії було холодно. Патер не мав сьогодні раннього officium* у костьолі; пріор звільнював його завсіди від раннього спільного набоженства, коли на нього випадав обов’язок мати вполудне проповідь по сумі, а пополудні сидіти в сповідальниці. Та, проте, патер так уже привик був до правил монастирського життя, що, не думаючи нічого, не

встаючи з ліжка, сягнув рукою на стіл, узяв бревіар, перехрестився і почав рівно, звільна, півголосом не то читати, не то з пам’яті відмовляти приписані ранішні молитви.

— Domine exaudi orationem meam!*

Його голос то піднімався, то тихшав, пальці звільна перевертали картку за карткою. Годинник на ратуші вибив чверть на шосту, і в монастирському коридорі роздався голосний дзвінок. Він скликав братчиків до костьолу на молитву. І справді, майже в тій самій хвилі тут і там у коридорі почувся легенький шум, скрип дверей, стук кроків. Мов чорні тіні, пересувалися єзуїти півтемним коридором, освітленим тільки одною лампою, мовчки йшли вниз сходами, мовчки тонули в темнім отворі, в вузьких сінцях, що вели до костьолу. Патер Гаудентій, лежачи в ліжку і шепчучи молитви, ловив вухом ті шелести, той стук і той скрип і силкувався уявити собі, як братчики входять до костьолу, як стають довгим рядом перед вівтарем, як кланяються, згинаючи не хребет, тільки коліна, мов панночки, як засідають у лавках і притишеним голосом під навислою пітьмою високого склепіння починають відмовляти ті самі молитви, котрі тепер відмовляє він. Йому ввижалися ясно їх постаті, він відчував навіть холод, який обхапує їх у тім широкім кам’янім просторі костьольної нави.

— Et ne nos inducas in tentationem!* — підвернулися йому нараз слова із "Отченаша" і не знати чому загатили його увагу, мов віз, наладований хворостом, одним сучком чіпає прохожого за одежу. Кілько літ він день у день десятки разів відмовляв і відчитував отсю просту божеську молитву і нічого особливого не думав собі, не відчував при її словах, а тепер нараз отсі мелодійні слова немов м’якою таємною рукою відслонили якусь легеньку заслону в його душі і показали йому в ній такі перспективи, такі види, котрі він хоч і знав, хоч і пережив один по одному, нарізно, мов розміняні на дрібну монету, але котрих йому досі не доводилося бачити разом, з одного розмаху, оцінити в цілій сумі, зрозуміти у всій донеслості.

Його уста ще ледве чутно вимовляли латинські фрази, пальці механічно перевертали картки бревіара, але думка була далеко, вкопалася глибоко в нутро душі. Боже, що сталося з ним! Яка зміна зробилася там, у його нутрі, в остатнім часі! Недавно ще, перед яким півроком, він був би вважав неможливим те, що діється тепер у його душі. Ті погляди, з яких він тепер оглядає своє минуле, ті скалі, якими він оцінює вартість своїх колишніх радощів і терпінь, усього свойого душевного скарбу — боже єдиний! Се ж щось таке дивовижне, непривичне, неприродне, дике!.. І відки взялося се у нього? Яка страшна буря доконала таких змін, перевернула догори коренем усе те, що він недавно ще вважав; зафундованим на віки вічисті, твердим, непорушним і вічним? Ах, патер добре знає, відки се взялося!..

В першій хвилі він пробує ще боротися з тим новим, дивовижним і страшним. О, не перший раз пробує і знає наперед, що недарма пробує. А проте, його рука сильніше стискає бревіар, ставить його ближче перед очі; очі пробують міцно впертися в нього, уважно читати його.

— Що ж се я справді? Як се я відчитую божі слова? З яким скупленєм духу, з якою інклінацією? — говорить він сам до себе з докором.

Але його воля безсильна. Інклінація не являється, огонь чуття,зяким він колись впивався в ті слова, погас. Патер чує, що замість того гарячого чуття на дні його душі сидить Фавн — огидний, з насмішливо перекривленим лицем, з короткими ріжками, острою борідкою і козячими ногами. Сидить і дивиться його очима на те Святе письмо. Ні, патер дивиться Фавновими очима, всміхається його цинічним усміхом, шепче сам до себе:

— Ну, та й дурень же я! І які тут божі слова? Дурниці якісь, галіматья, повикручувані неприродно сустави живої бесіди! Ну,що се значить:
. . . . . .

. . . . . .

Адже тут кождісіньке слово значить зовсім не те, що значило в живій людській мові! Адже се самий денатурований спіритус, сама мана! Треба такої ж денатурованої викривленої думки, щоб могла на крилах тих слів летіти кудись, у якусь безмежну сутінь, шукати чогось невловимого, насичувати себе чимсь таким, що ніколи і нікого не наситить, якимсь злудним бажанєм, якоюсь фальшивою голоднечею. Боже! І отаку забавку, не гідну розумних істот, отаке дуренє самого себе називають піднесенєм духу до найвищого, вважають найчистішою, найпіднеслішою емоцією духу! Задля сього велять людям віддавати свою молодість, свої сили, своє житє! Задля сього тисячі проливали кров, тисячі сушили, і морили, і мучили себе по пустинях. Задля сього і я сам...

Він уже не пробував опиратися тій новій течії думок. Його уста перестали шептати молитви, рука випустила бревіар, уста стиснулися, а на чолі набігли зморшки гніву і жалю.

— Сорок п’ять літ! Сорок п’ять літ! — повторяв він з безмірною тугою в голосі.— Адже найкращі літа минули безповоротно! Адже найліпші сили змарнувалися, найгарячіші чуття вистигли, витратилися на отсю пусту фантастику. Так, се ж усе фантастика — навмисна чи ненавмисна ошука, неправда, туман! Нічого сього нема і не було, і не буде; ох, чую се добре! Чув се віддавна, та дурень, дурень! Боровся з сим чутєм, мов із самим сатаною! А тепер маю! Тепер терпи, гризи сам свою душу, впивайся невчасним жалем!.

Він зажмурив очі, і йому ввижалися картини, яких він досі з найбільшим зусиллям своєї волі ніколи не допускав до душі. Ось він, молодий клерик, іде вулицею Рима. Чудовий вечір, з далеких садів несеться запах помаранчевих квітів, тепле повітря лоскоче нерви, а напроти нього йде публічна дівчина. Він чує шелест її сукні. Мов два стилети, моментально западають у його душу два чорні промені — погляди її чорних блискучих очей. Він замикає очі, похиляє голову і щодуху тікає геть.

— Et ne nos inducas in tentationem! Et ne nos inducas in tentationem!* — шепче він, добігаючи до брами монастиря. Серце у нього б’ється сильно, два чорні промені печуть і бурять кров; він не спить цілу ніч, лежить навхрест на долівці своєї келії, і молиться, і плаче, і б’ється в груди...

Пізніше він сам перед собою хвалився не раз такими побідами. А нині!... Фавн, що віднедавна запанував у його душі, своїми козячими копитами копає ті образи і не шепче, а кричить йому над ухом:

— Дурень ти був! Дурень! Дурень! Повірив дурням або ні, повірив свідомим рафінованим ошуканцям, продав своє житє, своє щастє, свою людську гідність і силу—все продав за фантастичні привиди, за фальшиву монету! Зовсім так, як той бакалавр у Гетевім "Фаусті". Тямиш його слова:

Aus den alten Bücherkrusten

Logen sie mir, was sie wussten,

Was sie wussten, selbst nicht glaubten

Sich und mir das Leben raubten*.

Знали, бестії, знали, що все те неправда, все мана! І сміялися з дурня, що повірив їм на слово. Ох, я зна...

[ф. 3, № 343].

В

ТРІУМФ

І

Було се о 6 годині вранці в суботу перед запустною неділею 1896 р., коли поспішний поїзд із Перемишля до Львова, майже безлюдний сього разу, пробігши ніч серед сильного морозу і глибоких снігових заметів, від біди прокопаних учора, зі значним запізненням, якось утомлено, сонливо наближався до так само сонливого львівського двірця, тільки бадьорим свистом маскуючи свою втому і, мов старий п’яниця, бухаючи клубами морозної пари. Та пара, пущана в машину зі здвоєною силою всю ніч, понависала на колесах, і тулубах, і сигналових та світляних приладах вагонів важкими сомплями та довгими нитками білого інею, що, немов коштовні френзлі, тремтіли в холодному повітрі і тут і там, мов павутина, відлітали від вагонів і стелилися по полотні залізниці. Нарешті, по довгім свистанні, поїзд зупинився, люто засичала пара, випускана із здоровенних циліндрів по обох боках парового котла, розпучливо заскиглила сигналова свиставка, і поїзд зупинився. Зі східців поштового вагона зіскочив кондуктор, крикнув: Lemberg! Lwów!* — і якось ліниво, підтуптуючи прозяблими чобітьми, почав відчиняти своїм ключем двері вагонів. Та лише мало в яких замерзлих вікнах показували на хвилю темні тіні, що означали голови пасажирів. Очевидно, всі вони їхали далі, до Тернополя або до Росії, і їм не було чого висідати у Львові.

Лише з одного купе вагона другого класу висіла, очевидно, також ліниво і нерадо, довга, темна фігура в чорнім, овечим кожухом підбитім, та довгім, до самої землі, і обтисненім щільно до худого тіла плащі, з високо піднятим коміром і з глибоко на голову і на чоло насуненим широкополим, також чорним капелюхом, якого обі бокові поли були підняті вгору і зіп’яті на тім’ю чорними грубими шнурками. Фігура якось нерішуче, мов побоюючися чогось, ступила зразу одним чоботом, а потім другим на цементовий перон, покритий у тім місці грубою верствою леду, потім, згорбившися, озирнулася довкола і, не пізнавши, очевидно, нікого з зовсім нечисленної публіки, що десь-не-десь стояла на пероні, тупцюючи іноді ногами від морозу, посунулася не до загального виходу, куди змагали всі ті нечисленні пасажири, які вийшли були з третього класу, а до дверей ожидальні другого класу, до яких не було ані одного людського сліду, протоптаного в грубій та гладко-білій верстві снігу, навіяного за ніч і не зметеного ще досі, і які, здавалося, мусили бути

замкнені. Одначе виявилося, що двері не то що не були замкнені, але при наближенні чорної фігури якось прожогом, немов самі собою, відчинилися і впустили фігуру в нутро ждальні, слабо освітленої одним газовим ріжком, що горів у пишнім склянім канделябрі, завішеним високо під стелею на середині зали. Ввійшовши до зали, фігура почула, що за нею знов немов самі собою замкнулися двері зали,— і здригнулася якось мимовільно. Потім зирнула не вперед, а якось напруго в лівий бік.

— Laudetur Jesus Christus!* — зашепотів їй назустріч якийсь ніжний, немов боязкий голосок. Та поки фігура здужала відповісти відомим "In saecula saeculorum"*, озвався з другого боку густий притишений бас колосальної фігури в бернардинськім габіті, переперезаної на здоровеннім животі грубим, білим, шовковим шнуром з навислими по боках важкими кутасами такого ж білого кольору, як і шнур. — Laudetur Jesus Christus, frater dilectissime*,— загримів бас, і широкі ведмежі лапи в грубих рукавах простяглися настрічу чорної, високої і згорбленої фігури.

— In saecula saeculorum, amen!* — відповіла чорна фігура, немов затривожена сим наглим визовом баса. Та колосальний бернардин уже обняв його своїми медвежими лапами і, цілуючи його в оба лиця, з яких відсунув натиснений капелюх, так, що він упав на поміст, говорив далі своїм басом:

— Ждемо й ждемо на любого брата. Вже frater Felix* каже, що, може, frater Gaudentius* і не приїде.

— Як же би я смів,— несміло перервав його патер Гаудентій.

— Отож-то! Отож-то й е! — гримів далі голос бернардина.— Я ж так і кажу: не може не приїхати, хіба б яке елементарне нещастє в дорозі.

— Бог заховав! Я тут! — уже сміливіше промовив патер Гаудентій.— Та позвольте, fratres dilecti*, познайомитися з вами.

— Ну що, — гукнув знов бернардин, — ми оба знаємо тебе, а ти хіба позабував... Се pater Felix* а я отець Варнава — чував? — жебручий бернардин... (ф. 3, № 374).

———————————

* Обов’язку (лат.) — Ред.

* Господи, вислухай мою молитву! (лат.) — Ред.

* І не введи нас у спокусу! (лат.) — Ред.

* Із старих книжкових скринь брехали вони мені,

як самі знали; що знали, в що не вірили,

собі й мені життя нівечили (нім.).— Ред.

* Львів! (нім., польськ.) — Ред.

* Слава Ісусу Христу! (лат.) — Ред.

* Навіки-віків (лат.).— Ред.

* Слава Ісусу Христу, найлюбіший брате (лат.). — Ред.

* Навіки-віків, амінь! (лат.) — Ред.

* Брат Фелікс (лат.).— Рсд.

* Брат Гаудєнтій (лат.). — Ред.

* Любі брати (лат.).— Ред.

* Отець Фелікс (лат.).— Ред.